

dinbilimleri

Akademik Araştırma Dergisi

ISSN: 1303-9199

Cilt:4 Sayı:4 Ekim/Kasım/Aralık 2004

Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi

EDİTÖR

Yavuz ÜNAL

YAYIN KURULU

Yavuz ÜNAL

Burhanettin TATAR

Ali Rıza AYDIN

Osman GÜNER

Ahmet ÇAKIR

Recep GÜN

Muhittin DÜZENLİ

© www.dinbilimleri.com

TASARIM VE DÜZENLEME

Muhittin DÜZENLİ & Hasan ATSIZ

YÖNETİM YERİ

19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Kurupelit/SAMSUN

Tel: (0362) 4576020/1288

e-mail: dergi@dinbilimleri.com

ISSN: 1303-9199

HAKEM KURULU

Prof.Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu

•Prof.Dr. Selahattin Polat •Prof.Dr. Nadim Macit

•Prof.Dr. Talat Sakallı •Prof.Dr. Muhsin Koçak

•Prof.Dr. Hüseyin Aydın •Prof.Dr. Celal Tarakçı

•Doç. Dr. Şinasi Gündüz •Doç. Dr. Mevlüt Uyanık

•Doç. Dr. Erhan Yetik •Doç. Dr. Nihat Dalgın

•Doç. Dr. Yılmaz Can •Doç. Dr. C. Sadık Yaran

•Doç. Dr. Mustafa Köylü •Dr. Mustafa Sinanoğlu

Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi Hakemli bir Dergidir.

Dinbilimleri Akademik Araştırma

Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları

www.dinbilimleri.com'a aittir. Yayıncının yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir, gönderilen yazılar iade edilmez. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi üç ayda bir online olarak www.dinbilimleri.com sitesinde yayınlanır.

Copyright (c) 2003 www.dinbilimleri.com All Rights Reserved

HALKU'L-EF'AL İLE İLİŞKİLENDİRİLEN AYETLERİN MU'TEZİLİ ve SÜNNİ OKUMA BIÇİMİ (NASR HAMİD EBU ZEYD ÖRNEĞİ)*

Ömer PAKİŞ

ÖZET

İnsan davranışlarının ortaya çıkmasında Allah'ın ne kadar etkin olduğu meselesi, tartışılan önemli problemlerdendir. Allah'ın adil olması gerektiği düşüncesinden hareketle insan fiillerinin oluşumunda Mu'tezile, kulun kendi gücünü önceleyen Sünni anlayış, Allah'ın her şeyin üzerindeki mutlak iradesine vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in konu ile ilgili Kur'an ayetlerini anlamlandırma biçiminin de bu farklı okuma çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Bu bağlamda hem Mu'tezile ve hem de Ehl-i Sünnet, kendi düşüncelerine yakın gördükleri metinleri muhkem addederek merkeze yerleştirmede ve öbür ayetleri de buna göre yorumlamada herhangi bir salınca görmemektedir.

Anahtar Kelimeler: İrade, fiil, yaratma, te'vil.

ABSTRACT

MU'TEZİLİ AND SUNNİ WAY OF READING VERSES RELATED WITH HALKU'L-EF'AL

The topic of how much Allah is active in the offsprings of human behaviours is an important problem being discussed. Moving from the conception that Allah the strenght should be fair, Mu'tezile primes of human beings whereas the Sunna convention emphasizes the power of Allah overarching everything. The way of rationalizing the Koranic verses by Mu'tezilah and Ehl-i Sunnah can also be seen within the context of this distinct reading approach. In this context, both Mu'tezilah and Ehl-i Sunnah see no drawbacks to put into the center the context which they consider to be closer to their thought systems, as well as commenting the other verses accordingly.

Key Words: Will, action, creation, commentary.

1. GİRİŞ

Hem Mu'tezile hem de Ehl-i Sünnet'in, Kur'an ayetlerini itikadi düşünceleri doğrultusunda yorumlamaya çalışırken, büyük ölçüde metni kendi bağlamından uzaklaştırdıklarını söylemek mümkündür. Bu çerçevede "kullar, kendi fiillerinin yaratıcısıdır" diyen Mu'tezile'yi haklı çıkartan ayet metinleri olduğu gibi, Allah'ın dışında hiç kimse'nin "halık" yani yaratıcı olarak nitelendirilmemesi gerektiğine vurgu yapan Sünni düşüncelyi de olumlayan ayet gruplarının olduğu, muhtemelen de çoğunlukta bulunduğu düşünölmektedir. Buna göre hem

* Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Faköltesi.
opakis@yyu.edu.tr

Mu'tezile, hem de Ehl-i Sünnet kendi düşünce sistemini üzerine bina etmeye çalıştığı Kur'an metinlerini muhkem kabul ederek merkeze yerleştirirken, karşıtlarının mantığına daha yakın görünen ayetleri ise te'vil edilmesi gereken müteşabih metinlerden saymaktadır.

Aslında problem de tam bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet düşünürlerinin, muhaliflerinin mantığına ve itikadına daha yakın görünen metinleri, kendi mezheplerinin tasavvuruna yaklaştırırken veya en azından kendi düşünceleriyle çelişik olmaktan çıkartırken en ufak ipuçlarını bile değerlendirmekten kaçınmadıkları görülmektedir. Ancak Sünni düşünceye nispetle Mu'tezile düşüncesinin daha çok te'vile başvurma zorunda kaldığı ve mecaz silahını daha sık ve daha çok kullanma ihtiyacını hissettiği söylenebilir. Bu makalenin amacı, Nasr Hamid Ebu Zeyd'in "el-İtticahu'l-Akli fi't-Tefsir Dirasetun fi Kadiyyeti'l-Mecaz fi'l-Kur'an inde'l-Mu'tezile" isimli eserinde incelediği ilgili bölümün sınırları çerçevesinde, Mu'tezile (Kadı Abdülcebbar) ve Ehl-i Sünnet kaynaklarının ilgili bölümlerinin yeniden okunup değerlendirilmesidir.

2. MU'TEZİLİ OKUMA BİÇİMİ

Bu bağlamda Mu'tezile'nin konu ile ilgili istidlalde bulunduğu en önemli delili, "insanları ve cinleri, ancak bana ibadet etsinler diye yarattım"¹ ayetidir. Mu'tezile tasavvurunda ayette geçen "li ya'büdü" fiilinin başındaki "lam" harfi, dilcilerin "lam-ı key" şeklinde adlandırdıkları ve amaç bildiren harf olarak da tanımlanan bir edattır. Buna göre ayet; Allah'ın, kullardan sadece kendisine ibadet etmelerini irade ettiğini ve bu anlamda sözü edilen fiillerin, kulların kendileri tarafından meydana getirildiğini belirtmektedir.² Demek ki Allah, sadece

¹ Zariyat(51),56.

² Kadı Ebu'l-Hasan Abdülcebbar, el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhidi ve'l-Adli, thk. Tefvik Tavil, Sait Zayed, VIII(Mahluk), 262; Kadı Ebu'l-Hasan Abdülcebbar, Şerhu'l-Usuli'l-Hamse, tlk. Ahmet b. Hüseyin b. Ebi Haşim, thk. Abdülkerim Osman, Mektebetu Vehbe, Kahire, s. 362-363. Kadı Abdülcebbar ayrıca "Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık..." (Sad(38), 27) ve "Biz gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları hak ile yarattık..." (Hicr(15), 85) ayetlerini de Allah'ın, kulların fiillerinin yaratıcısı olamayacağına dair Mu'tezile düşüncesine delil olarak sunmaktadır. Çünkü onun anlamlandırmasına göre Allah bu ayetlerde yaratmış olduğu varlıklarından, batılı olumsuzlamaktadır. Halbuki Allah, kulların fiillerinin yaratıcısı olsaydı bu takdirden batıl olan şeyin de, O'nun yaratıkları arasında bulunması kaçınılmaz olurdu. Böyle bir mantalite ise Allah'ın, sözünde çelişkiye düşmesi anlamına gelir ki bu, olanaksızdır. Mu'tezile'nin konu ile ilgili istidlal yöntemini belirlemeye çalışan ve mutlak anlamda bütün eşyanın yaratıcısının Allah olduğunu düşünen Sünni mantığı Allah'ın hasımları olarak nitelendiren Abdülcebbar'a, Razi şiddetle itiraz eder ve özellikle mükafatlandırmayı ve cezalandırmayı Allah hakkında zorunlu görmeleri sebebiyle bu nitelendirmeye, Mu'tezile'nin daha yakın olması gerektiğinde ısrar eder. Bkz. Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 262-263; Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Razi, et-Tefsirü'l-Kebir, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, üçüncü baskı, XIII, 184-186; XXIII, 184; Ali Şafi, Ebu Lübabe Hüseyin, Abdülmeccid Neccar, el-Mu'tezile beyne'l-Fikri ve'l-Amel, eş-Şirketü't-Tunisiyyetu li't-Tevzi, Tu-

kendisine ibadet etsinler diye kulları yaratmış ve onlardan küfrü değil yalnızca ibadeti irade etmiştir.³ Zemahşeri'ye göre ise Allah, kullardan zorunlu olarak değil özgür bir şekilde kendisine ibadet etmelerini irade etmiştir. Çünkü Allah, bu konuda onları yetkin olarak yaratmıştır. Buna rağmen yani Allah, onlardan ibadet etmelerini irade ettiği halde, kullardan bazısı tercihini, ibadeti terk etme yönünde kullanmıştır. Halbuki Allah zorlama yolu ile kullardan ibadet etmelerini irade etseydi, bu durumda istisnasız herkesin ibadet etmesi gerekirdi⁴ Fakat sosyal gerçeklik; Allah'ın, zorunlu bir şekilde kullardan ibadet etmelerini irade etmediğini bizlere göstermektedir.

Ehl-i Sünnet ise Mu'tezile'nin, kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu düşüncesine birinci derecede delil olarak sunduğu yukarıdaki ayetin, mantuk ve mefhum yönünden umum ifade etmesinin olanaksızlığına dikkat çekmekte ve diğer bazı ayetleri⁵ de delil göster-

nus, 1979, s. 76-77; Hüseyin Hansu, Mu'tezile ve Hadis, Kitabiyat, Ankara, 2004, s. 90-92; Osman Aydın, Mu'tezile Ekolü-Teşekkülü, İlkeleri ve İslam Düşüncesine Katkıları (Marife, 3/3, 2003), s. 46; Mustafa Öztürk, Mu'tezile ve Tefsir (Marife, 3/3, 2003), s. 100-101.

³ Bkz. Nasr Hamid Ebu Zeyd, el-İttichu'l-Akli fi't-Tefsir Dirasetun fi Kadiyeti'l-Mecaz fi'l-Kur'an inde'l-Mu'tezile, el-Merkezu's-Sekafi'l-Arabi, Beyrut, üçüncü baskı, 1996, s. 221.

⁴ Bkz. Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamidi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vucuhi't-Te'vil, Menşuratü'l-Belağa, IV, 405-406.

⁵ Bkz. "Andolsun, cehennem için de birçok cin ve insan yarattık..." (Araf(7), 179). Razi, fiillerin yaratılması meselesinde Sünni anlayışın birçok vecihle bu ayetten istidlalde bulunduğunu özellikle vurgulamaktadır. Onun tasavvurunda bu ayet, mantuk ve mefhum yönünden açık bir şekilde Allah'ın, cinlerden ve insanlardan bir çok kimseyi cehennem için yarattığını belirtmektedir. Ayrıca Allah, ayette sözü edilenlerin ateş ehli olduklarını da haber vermektedir. Sünni okumaya göre eğer onlar, ateş ehli olmasalardı bu durumda Allah'ın bilgisi, bilgisizliğe ve doğru olması gereken haberi de yalan habere dönüşürdü. Bunu olumlamak, olanaksız olduğuna göre onların ateşe girmemeleri de olanaksızdır. Halbuki muhal olduğunu bilerek Allah'ın bir şeyi irade etmesi, mümkün değildir. Buna göre Allah'ın, onların ateşe girmemelerini irade etmesi de imkansız görünmektedir. Dolayısıyla Allah'ın, onların cehenneme girmelerini irade etmesi, gerekli olmaktadır. İkinci olarak inkara muktedir olan eğer imana güç yetirmiyorsa, onda küfrü tercih etme gücünü yaratan Allah olduğuna göre aynı zamanda O, onun ateşe girmesini irade etmiş demektir. Eğer inkara ve inanmaya birlikte güç yetiriyorsa, tercih ettirici bir neden olmaksızın iki taraftan birisini tercih etmesi, olanaksızdır. Eğer tercih ettirici bizzat kendisindenise bu durumda teselsül meydana gelir ki böyle bir şey mümkün değildir. Eğer Allah'tansa bu da Allah'ın, onu ateş için yarattığını olumlar. Üçüncüsü eğer Allah, onları cennet için yarattığı halde onlar kendi işledikleriyle cehenneme girmelerine sebep olmuşlar dersek bu durumda, onların maksadı gerçekleşmiş ve Allah'ın maksadı ise gerçekleşmemiş olur ki böyle bir şeyi olumlamak mümkün değildir. Son olarak akıllı olan, ateşe girmeyi hakkettirecek inkara değil, cenneti hakkettirecek inanmaya rağbet eder. Dolayısıyla inanmama, kulun kastının hilafına oluştuğuna göre bunun meydana gelmesinin kul tarafından değil, Allah tarafından olması esastır. Nesefi de "Allah, bazı şeyleri istedi fakat yapmadı" diyen Mu'tezile'ye itiraz etmekte ve Allah'ın kendisini, "her istediğini yapan" olarak tanıttığını belirtmektedir. Ebu Hayyan ise Mu'tezile'nin ayette geçen "li cehenneme" sözcüğünün başındaki

rek Allah'ın, bütün kullardan ibadet etmelerini irade etmediğini öne sürmektedir.⁶ Buna karşın Kadı Abdülcebbar; Allah'ın, ibadet edebilen kulluk etmeyi irade ettiğini, isyan edenden ise isyan etmeyi irade etmediğini belirtmektedir.⁷ Bu çerçevede Abdülcebbar, Mu'tezile'nin çıkarsamada bulunduğu ayette geçen "...li ya'büdü..." ile Ehl-i sünnet'in kendisiyle istidlalde bulunduğu ayette yer alan "...li cehennem..." lafızlarındaki "lam" edatının farklı olmasının gerekliliği noktasına vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla onun mantığında Mu'tezile'nin delil olarak getirdiği ayetteki "lam" harfi; sebeplilik an-

"lam" harfinin, sonuç ve sayruret için olduğunu iddia etmesine itiraz etmekte ve bunun, ancak fiilin failinin, sonucu amaçlamaması durumunda düşünülebileceğini, halbuki burada ise böyle bir şeyin olmadığını ifade etmektedir. Süyuti de Sünni düşünceyi olumlamak üzere "Allah, cehennemlikleri yaratınca veled-i zina da O'nun ateş için yarattıkları arasında yer aldı" hadisini nakletmektedir. Konuya farklı açıdan bakan ve Mu'tezile düşüncesinin "lütu" kavramına yüklediği anlama vurgu yapan Zemahşeri ise ayette sözü edilenleri, "kalpleri mühürlenener ve Allah'ın kendileri için bir lütfün olmadığını bildiği kimseler" olarak tanıtır. Bkz. Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamidi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vucuhi't-Te'vil, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvid, Mektebetu Abikan, Riyad, birinci baskı, 1418/1998, II, 533 (sadece burada bu baskıyı kullandık.); Razi, Tefsir, XV, 60 vd.; Abdullah b. Ömer el-Beyzavi, Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil, Matbaatü'l-Amire, 1317, II, 671-672; Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefi, Medarikü't-Tenzil ve Hakaikü't-Te'vil, Matbaatü'l-Amire, 1317, II, 671-672; Nesefi, Medarik, Daru'l-Fikr, Beyrut, III, 96 (sadece burada bu baskıyı kullandık.); Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Hazin, Lübabü't-Te'vil fi Ma'ani't-Tenzil, Matbaatü'l-Amire, 1317, II, 671-672; Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf, el-Bahru'l-Muhit, Daru'l-Fikr, ikinci baskı, 1403/1983, IV, 426-427; Abdürrahman Celalüddin es-Süyuti, ed-Dürrü'l-Mensur fi't-Tefsiri'l-Me'sur, Daru'l-Fikr, ikinci baskı, 1409/1988, III, 612-613; Ebu's-Su'ud Muhammed b. Muhammed el-Emadi, İrşadü'l-Akli's-Selim ila Mezaya'l-Kur'ani'l-Kerim, Darü İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, II(3),295-296; İgnaz Goldziher, İslam Tefsir Ekolleri, Kritik: Abdülhalim en-Neccar, Çev. Mustafa İslamoğlu, Denge Yay. İst. 1997, s. 172-175; Talat Koçyiğit, Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, T.D.V.Y. üçüncü baskı, Ankara, 1988, s. 79-80; Abdülbaki Güneş, Akli Tefsir Hareketi-Mu'tezile ve Menar Ekolü, Ahenk İnceleme, Van, 2003, s. 116-120.

⁶ Bkz. Razi, Tefsir, XV, 60 vd.; Ebubekir Muhammed b. Et-Tayyib el-Bakillani, el-İnsaf fima Yecibu İtikadühü vela Yecuzu'l-Cehlu bihi, thk. İmadüddin Ahmed Haydar, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, birinci baskı, 1407/1986, s.217-218,225. Bakillani, Ehl-i Sünnet'in bu okumasını "iyi bil ki alemde sadece Allah'ın irade ettiği gerçekleşir, O'nun kudretinin dışına hiçbir maktur çıkmadığı gibi, O'nun muradının dışına da hiçbir murat çıkamaz" sözleriyle özetlemektedir. Ona göre Mu'tezile'nin "Allah, sadece taat ve inancı irade eder, dolayısıyla isyan ve inkar eden Allah'ın irade ettiğinin tersini yapmıştır" sözü, bidatten başka bir şey değildir. Bakillani'nin dikkat çektiği diğer bir konu ise halk (yaratma), ihtira' (meydana getirme) ve kesb (yapma) kavramları arasındaki anlam farkıdır. Ona göre Sünni okumanın fiilin failini, fail şeklinde isimlendirmesi; yaratma yönünden değil, kesb yönündendir. Yine onun tasavvurunda Mu'tezile ve bağlı grupların "kulların fiilleri, kendilerinin gücüyle kendileri için mahluktur, her birimiz yaptığımızın yaratıcısıdır, bizim fiillerimiz üzerinde Allah'ın kudreti yoktur" sözleri de bidatten başka bir şey değildir. Bkz. Bakillani, İnsaf, s. 201-202,217-218.

⁷ Kadı Ebu'l-Hasan Abdülcebbar, Müteşabihü'l-Kur'an, thk. Adnan Mahmud Zerzur, Daru't-Türas, Kahire, s. 628-629; Ebu Zeyd, İtticah, s. 222.

lamında amaç edatı, Ehl-i Sünnet'in delil olarak baş vurduğu ayetteki "lam" ise akıbet (sonuç) bildiren edattır.⁸

Bundan sonra artık Mu'tezile'nin kendi düşüncelerini destekleyen ayet metnini muhkem kabul etmesi ve zahir formuyla Sünni söylem biçimine yakın görünen "yemin olsun ki, cinlerden ve insanlardan bir çoğunu da cehennem için yarattık..."⁹ ayetini de yine kendilerinin çerçevesini çizdiği muhkem ayetlere göre anlaşılması gereken müteşabih türünden telakki etmesi kaçınılmaz görünmektedir. Bu noktada araya giren Nasr Hamid Ebu Zeyd ise Kadı Abdülcebbar'ın, Ehl-i sünnet'in görüşünü desteklemek üzere baş vurduğu ayetleri dilsel delalet yöntemiyle müteşabih addetmesi, kendisinin mecazı; "nasslar arasındaki biçimsel çelişkiyi ortadan kaldırmaya yönelik yorumsal bir çaba" şeklindeki tanımlamasını kuvvetlendirdiğini belirtmektedir.¹⁰

Mu'tezile'nin, Allah'ın çirkin olan şeyi irade etmeyeceğine dair baş vurduğu delillerden diğer bir tanesi ise "...Allah, fesadı sevmez"¹¹ ayetidir. Ancak Allah'ın kötü olanı sevmediğini ve ondan buğzettiğini belirten ayetlerin Mu'tezile düşüncesine materyal teşkil edebilmesi için, sevme ve irade etme ile buğzetme ve kerih görmenin aynı anlamda kullanıldıklarının olumlanması gerekmektedir. İşte bunun için Mu'tezile tasavvurunda Allah'ın irade etmesi olanaklı olan her şeyi sevmesi ve O'nun sevmemesini gerektiren her şeyin de O'nun irade etmemesini gerektirmesi esastır.¹² Fakat Mu'tezile'nin bu çıkarsamasını kabule yanaşmayan Ehl-i Sünnet, sosyal hayat ve dilsel kullanımdan bir çok örnek getirerek sevme ve irade etmenin farklı anlam alanlarına sahip olmaları gerektiği konusunda ısrar etmektedir.¹³

Allah'ın zulmü irade etmeyeceğini belirten ve daha anlaşılır bir şekilde Mu'tezile tasavvuruna uyum gösteren "...Allah, kulları hak-

⁸ Kadı Ebu'l-Hasan Abdülcebbar, el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhidi ve'l-Adli, thk. el-Eb C. Ş. Kinvani, VI(el-İrade, ikinci kısım), 234.

⁹ Araf(7), 179.

¹⁰ Bkz. Ebu Zeyd, İtticah, s. 222.

¹¹ Bakara(2), 205.

¹² Bkz. Kadı Ebu'l-Hasan Abdülcebbar, el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhidi ve'l-Adli, thk. Ahmed Fuad, VI(et-Ta'dilu ve't-Tecviru, birinci kısım), 51-56; Ebu Zeyd, İtticah, s. 223.

¹³ Bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'ari, el-İbane an Usuli'd-Diyane, thk. Abdülkadir Arnavut, Mektebetü Dari'l-Beyan, Dimeşk, birinci baskı, 1401/1981, s. 119 vd.; el-Eş'ari, Kitabül-Lüma' fi'r-Reddi ala Ehli'z-Zeygi ve'l-Bida', thk. Abdülaziz İzzeddin, Darü Lübnan li't-Taba'a ve'n-Neşr, birinci baskı, 1408/1987, s. 107-109; el-Eş'ari, Makalatül-İslamiyyin ve İhtilafül-Musallin, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü'n-Nehdeti'l-Mısriyye, ikinci baskı, 1389/1969, I, 266-267; Bakillani, İnsaf, s. 213-216; Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed en-Nesefi, Tabsiretü'l-Edille fi Usuli'd-Din, thk. Gold Selame, Dimeşk, 1990, I, 374-375; Ebu Zeyd, İtticah, s. 223.

kında zulüm irade edecek değildir”¹⁴ ayetini Ehl-i Sünnet; her istediğini yapmaya yetkili kılınmayan kullar için zulmün düşünülebileceğini, ancak her şeyin sahibi olan Allah hakkında ise zulmün düşünülmemeyeceğini savunarak daha farklı bir şekilde anlamaya çabalamaktadır. Bundan ayrı olarak Ehl-i Sünnet (Eş’ari’lik)in kesb düşüncesi de, zulmün yaratıcısı olsa dahi Allah’ın, zulmedici olarak nitelendirilmesini engellemektedir. Çünkü Mu’tezile tasavvurunda güzellik ve çirkinlik, fiilin kendisiyle alakalı zati sıfatlardan sayılırken, Ehl-i Sünnet düşüncesinde ise bu nitelikler, failin bizzat kendisiyle ilişkili kabul edilmektedir.¹⁵

Bu noktada Ehl-i Sünnet, Allah’ın; kafirin küfrünü, inananın imanını, ibadet edenin ibadetini ve isyan edenin isyanını kapsayan mutlak iradesini ispat etmek üzere kulun isteğini, Allah’ın genel meş’etene bağlayan bir çok ayetle¹⁶ istidlalde bulunmaktadır.¹⁷ Mu’tezile ise Allah’ın kendi fiili hakkındaki iradesi ile başkasının fiili hakkındaki iradesi arasında ayırım yapmanın yanında, başkasının fiili ile ilgili iradesini de zorunlu ve seçmeli olmak üzere ikiye ayırmak suretiyle Sünni anlayışın düşüncesine delil olarak sıraladığı bütün ayet metinlerini te’vil ve yorumlama yönüne gitmektedir. Buna göre Mu’tezile, Sünni okuyuşun kendi düşüncesiyle uyumlu gördüğü “Rabbın dileseydi, yerdekilerin hepsi mutlaka inanırdı...”¹⁸ ayetini, Allah’ın; kul hakkındaki zorunlu iradesi kapsamına dahil ederek kendi düşüncesi doğrultusunda kullanabilmektedir. Aslında aynı ayetin ikinci kısmını teşkil eden “...O halde sen, inansınlar diye insanları zorlayacak mısın?” cümlecigi de, Mu’tezile’nin okumasını destekler niteliktedir.¹⁹

Mu’tezile her ne kadar Allah’ın fiilleri yaratması ile kulların fiilleri yaratması arasındaki muhtemel çelişkiyi ortadan kaldırmaya çalışmış ve fiili varlığa dönüştürmede önceliği Allah’a vermişse de insanın, fiillerinin yaratıcısı olarak isimlendirilmesi çerçevesinde Ehl-i Sünnet’in, “yaratmada Allah’la insan arasında ortaklık meydana geli-

¹⁴ Ğafir(40), 31.

¹⁵ Bkz. Bakillani, İnsaf, s. 215-216; Ebu Zeyd, İtticah, s. 224-225.

¹⁶ Bkz.En’am(6), 35,107; Yunus(10), 99; Hud(11), 118; Nahl(16), 93; Secde(32), 13; Şura(42),8.

¹⁷ “İradesi olanaklı olan her şeyi irade edenin Allah olduğunu” savunan Sünni anlayış, kulların isteklerinin gerçekleşmesini Allah’ın isteğine bağlayan Kur’an’daki bir çok ayet metnini de bu düşüncesine delil olarak sunmaktadır. Eş’ari; aynı zamanda Sünni anlayışın, sözü edilen ayetlerden istidlal yöntemini de geniş bir şekilde izah etmektedir.Bkz. Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş’ari, Kitabü’l-Lüma’ fi’r-Reddi ala Ehli’z-Zeyği ve’l-Bida’, neşr ve tashih, el-Eb Richard Yusuf Maccarti el-Yesu’i, el-Mektebetü’l-Katolikiyye, Beyrut, 1952, s.30-31; Aynı eser Darü Lübnan baskısı, s. 101-107; Ebu Zeyd, İtticah, s. 225.

¹⁸ Yunus(10), 99.

¹⁹ Bkz. Kadı Ebu’l-Hasan Abdülcebbar, el-Muğni fi Ebvabi’t-Tevhidi ve’l-Adli, thk. Ebu’l-Ala Afifi, XIII(lütuf), 218; Ebu Zeyd, İtticah, s. 225.

yor” şeklindeki eleştirisinden kurtulamamıştır.²⁰ Bu durumda Mu'tezile'nin, Ehl-i Sünnet'in itirazını hafifletmek için dilsel delalet yöntemiyle “halk” kavramının anlam alanını belirlemesi önemli görünmektedir. Buna göre yaratıcının “halik” olarak isimlendirilmesi, bazı amaçlarla fiili yapmaya kastetmesindedir. Halbuki yaratılmışın isimlendirilmesi ise yaratmanın manasında mevcuttur. Dolayısıyla yaratmak ve takdir etmek, irade etmekle eş anlamlı olmuş oluyor. Neticede yaratılan ortaya çıkmadan yaratma (fiili), yaratılmış olmakla nitelendirilemez. Ma'dum/yok olan şey ise yaratma olarak adlandırılmaz. Makdur (takdir edilen) de mevcut olmadan takdir, yaratma olarak isimlendirilemez. Demek ki her mahluk, muhdes olduğu halde her muhdes, mahluk olmayabilir.²¹ Çünkü muhdes olana nispetle mahluk olan varlıkta artı bir nitelik bulunmaktadır.

Buna göre yaratma, herhangi bir amacı gerçekleştirmek için girişilen bir fiildir. Yaratıcının da yaratıcı olarak isimlendirilmesi, fiiliyle bazı amaçları gerçekleştirmek istemesindedir. Mahluk ise yaratma demek olan bir manadan türetilmiştir. İrade ve yaratma arasındaki farka gelince, mahluk mevcut olmaksızın yaratma ismi ortaya çıkmaz. Yine yaratmanın, ihdas yani meydana getirmekten de farklı anlam alanına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Muhdes, amaçsız olarak bulunabileceği halde, mahluk böyle değildir. Buna göre bazı Mu'tezile düşünürü, yaratma ve irade etmeyi anlamca aynı kabul ederken diğer bir kısmı da, takdir etme ve yaratmanın aynı anlama geldiği düşüncesindedir. Kadı Abdülcebbar da tavrını, yaratma ve takdir etmeyi aynı gören düşünceden yana belirlemektedir. Demek ki

²⁰ Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 288-289; Bakillani, İnsaf, 201-202; Ebu Zeyd, İtticah, s. 226-227.

²¹ Bkz. Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 162; Ebu Zeyd, İtticah, s. 226. Bu bağlamda Bakillani'nin “fiil bizzat Allah'ın kudretiyle meydana geldiği halde, fiilin itaat veya masiyet olması ise kulun kudretiyledir” açıklaması, konu hakkında çözümleyici bir ifade niteliğindedir. Çünkü Eş'ari'nin “kulun, makdurunda hiçbir şekilde gücünün tesiri yoktur, aksine kulun hem kudreti hem de makduru, Allah'ın kudretiyle meydana gelmektedir” sözü, büyük ölçüde cebir kokusunu taşımaktadır. Buna benzer ifadelerden dolayı Eş'ari'liği, Cebriyye; Mu'tezile'yi de Kaderiyye şeklinde nitelendiren İbn Kayyim el-Cevzi ise konu ile ilgili olarak şöyle der: “Allah; fail (ettirgen)dir fakat münfeil (edilgen) değildir. Kul ise hem fail hem de münfeildir. Buna göre kulun kendisi faili olduğu şeyde hiçbir şekilde münfeil olmayan bir Fail (Allah)'in münfeilidir. Eş'ari'lik ise kulu, alet ve mahall (yer) gibi üzerine hüküm cereyan eden bir münfeil olarak düşünmektedir. Bu durumda kulun hareketleri de ağacın hareketleri gibi olur. Sonuçta böyle bir mantık, kulun ancak mecazen fail olarak nitelendirilmesine cevaz verebilir. Mu'tezile ise kulu, fiilinde münfeil olmaksızın bütünüyle fail olarak tasavvur etmektedir.” Fakat İbn Kayyim'in bu nitelendirmesine itiraz eden Eş'ari'ler, kendilerinin kula kendi kudretini izafe ettiklerini, bunun da yaratıcısı olmasa da kulun o güçle söz konusu fiili işlediği anlamına geldiğini belirtmektedirler. Halbuki Cebri düşünce, mutlak manada kula güç isnadında bulunmamaktadır. Bkz. Bakillani, İnsaf, s. 217; Abdülaziz Mecdub, Efalül-İbad fî'l-Kur'ani'l-Kerim, ed-Darü'l-Arabiyyetu li'l-Kitap, 1983, s. 326-328.

Mu'tezile düşüncesinde kavram olarak olmasa da sözlük olarak insanın yaratıcı şeklinde isimlendirilmesinde, herhangi bir sakınca görülmemektedir.²² İstilah açısından insanın yaratıcı olarak isimlendirilememesinin nedeni ise fiillerinin bir bütün olarak en azından bir kısmının, maslahata uygun olmamasındandır.²³

3.SÜNNİ OKUMA BİÇİMİ

Her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu vurgulayan Ehl-i Sünnet'in en güçlü delili, Kur'an'ın bir çok yerinde yaratılan her şeyin yaratıcısını Allah olduğunu vurgulayan ayet metinleridir.²⁴ Bu mantığa göre bizim fiillerimiz de mahluk olduğu için, Allah tarafından yaratılmış olması gerekir. Mu'tezile'nin, Allah kelamı da bir şey olduğuna göre mahluk olması gerekir biçimindeki itirazına Ehl-i Sünnet; Allah, her mahluk olan şeyin yaratıcısı olduğunu belirtmektedir. Halbuki Allah'ın kelamı ve zati sıfatlarının mahluk olmadığı bilinmektedir. Bunlar,Allah'ın kıdemiyile kadim ve bütün mahlukattan önce O'nun varlığıyla mevcut sıfatlardır.²⁵

Mu'tezile ise umum ifade eden bu tür ayetlerin kapsam alanından kulların fiillerini çıkartırken, Allah'ın kelamını ise bunların kapsamına dahil etmektedir.²⁶ Dolayısıyla Mu'tezile, her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu ifade eden söz konusu ayetlerin, umum ifade etmediğini ileri sürmektedir. Ayrıca Mu'tezile umum manaya hamledilmeyen "küll" sözcüğünün geçtiği diğer ayetleri²⁷ bu görüşüne delil olarak kullanmaktadır. Aynı şekilde Mu'tezile Allah'ın bu ayetlerle kendisini övdüğünü, halbuki Allah'ın; kulların fiillerinin de yaratıcısı olması durumunda, onların davranışlarında zulüm, inkar ve küfür bulunduğu için övgünün gerçekleşmeyeceği temel esasına da dayanmaktadır.²⁸

Her şeyin yaratıcısı olarak Allah'ı tasavvur eden Sünni anlayışın dayandığı diğer bir delil de, "sizi de, yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır"²⁹ ayetidir.Sünni mantığın kavrayışına göre Allah, kişiliklerimizin ve şekillerimizin yaratıcısı olduğunu belirttiği gibi umum manada amel ve fiillerimizin de yaratıcısı olduğunu bildirmektedir.³⁰ Mu'tezile

²² Bkz. Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 162; Şerhu'l-Usul, s. 283; Ebu Zeyd, İtticah, s. 226-227.

²³ Kadı Abdülcebbar, Şerhu'l-Usul, s. 379-380; Müteşabihü'l-Kur'an, s. 435-436; Ebu Zeyd, İtticah, s. 227.

²⁴ Bkz. En'am(6), 102; Ra'd(13), 16; Fâtır(35), 3; Zümer(39), 62; Ğafir(40), 62.

²⁵ Bkz. Bakillani, İnsaf, s. 115-116; Ebu Zeyd, İtticah, s. 229.

²⁶ Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 310-311; Ebu Zeyd, İtticah, s. 230.

²⁷ Bkz. En'am(6), 38; Neml(27),23; Kasas(28), 57; Ahkaf(46), 45.

²⁸ Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 310; Şerhu'l-Usul, s. 383; Ebu Zeyd, İtticah, s. 230.

²⁹ Saffat(37), 96.

³⁰ Bkz. Bakillani, İnsaf, s. 205; Ebu'l-Hasan İbrahim b. Ömer el-Bika'i, Nazmü'd-Dürer fi Tenasübi'l-Ayati ve's-Süver, Darü'l-Kitabi'l-İslami, Kahire, ikinci baskı, 1413/1992, XVI, 258; Ebu Zeyd, İtticah, s.230.

ise Sünni anlama biçiminin aksine ayette geçen “ma te’melune”den kastedilenin, amelin bizzat kendisi değil “ma’mulun fihi” yani işlerimizde kullandığımız ham madde olduğu düşüncesindedir. Halbuki sözü edilen bu ana maddenin yaratıcısının Allah olduğu noktasında tartışma yoktur.³¹ Bundan ayrı olarak Ehl-i Sünnet, peş peşe gelen iki ayette³² geçen “ma tenhitun” ve “ma te’melun” cümleciklerinin farklı anlam alanına sahip olması gerektiğinde direnirken³³ Mu’tezile, bu iki cümlecikte geçen “ma” edatının, “masdariyye” değil “mevsule” olması gerektiğini özellikle vurgulamaktadır.³⁴

Sünni anlayışın bu konuda başvurduğu diğer bir delil ise “...Allah’tan başka bir yaratan var mı?...”³⁵ ayetidir. Aslında Mu’tezile’nin de çok haklı olarak ifade ettiği gibi bu ayet, kendi bağlamı içerisinde anlamlandırıldığında, Sünni mantığın iddia ettiği gibi mutlak anlamda Allah’ın dışında başka yaratıcıların varlığını değil, Allah haricinde rızık verecek yaratıcıların varlığını olumsuzlamaktadır. Halbuki ne Mu’tezile ne de Ehl-i Sünnet, Allah’tan başka rızık

³¹ Bkz. Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 308; Şerhü’l-Usul, s. 383.

³² Bkz. Saffat(37), 95-96.

³³ Razi; Ehl-i Sünnet’in çoğunluğunun “sizi de yaptığımızı da Allah yaratmıştır” ayetini, kulun fiilinin, Allah’ın mahluku olduğuna delil olarak kullandığının altını çizmektedir. Yine Razi’nin ifadesine bakılırsa bütün dilciler, ayette geçen “ma” harfinin, mastar anlamında olduğunda ittifak etmişlerdir. Konu ile ilgili Sibeveyh ve Ahfeş arasındaki tartışmayı da gündemine taşıyan Razi, “ma tenhitun” cümlesindeki “ma” edatının, “mevsul” harfi olduğunu ve bunun aksini savunmanın mezhep bağnazlığı olacağını iddia eden Mu’tezile’yi suçlamakta ve bir çok ayetten çıkarsamada bulunarak “ma” edatının, maba’di yani kendisinden sonra gelen fiil ile birlikte mastar anlamında olabileceği gibi, meful manasında da olabileceğini belirtmektedir. İbnü’l Müneyyir de “ma te’melun” cümlesindeki “ma” harfinin “mevsul” olarak algılanması durumunda kelimada hazfin gerekli olacağını, “mastar” olması halinde ise hazfin gerekmeyeceğini, halbuki sözde hazfin olmamasının daha makbul olduğunu ifade etmektedir. İbn Kesir ise Buhari’nin “Kitabu Ef’ali’l-İbad” isimli eserinde rivayet ettiği “Allah; her iş yapanı ve işini yaratmıştır” hadisine dayanarak “ma te’melun” cümlesindeki “ma” edatının, mastar anlamında olmasını daha makbul görmektedir. Bkz. Eş’ari, Lüma’(Katolikiyye baskısı), s. 37-38; Razi, Tefsir, XXVI, 149-150; Beyzavi, Envar, V, 241; Neseî, Medarik, V, 241; Hazin, Lübab, V, 241; İsmail b. Kesir, Tefsirü’l-Kur’ani’l-Azim, Çağrı Yay. İst. 1406/1986, IV, 13-14; Ahmed b. El-Müneyyir el-İskenderi, el-İntisaf (Keşşaf’ın hamişinde), IV, 51-52; Ebu Zeyd, İtticah, s. 231.

³⁴ Zemahşeri’nin tefsirinde Sünni anlayışa sert eleştiriler yönlendirdiği yerlerden birisi de burasıdır. Ona göre meşrebinde bağnaz olmayan birisinin, Mu’tezile’nin bu ayetle ilgili anlayışını kabullenmemesi olanaksızdır. Buna göre “ma” harfini, “mevsul” edatı olarak tasavur eden Mu’tezile’ye göre sözü edilen ayet, “halekekum ve haleke ma te’melunehu mine’l-esnami” takdirindeyken “ma” harfini, “mastar” edatı olarak düşünen Sünni anlayışa göre ise ayet, “halekekum ve haleke amelekum” takdirindedir. Yine Mu’tezile’nin bakış açısına göre putların cevherini yaratan Allah olsa da onları şekillendiren, kulların bizzat kendileridir. Bkz. Zemahşeri, Keşşaf, IV, 51-52; Ebu zeyd, İtticah, s. 231.

³⁵ Fatur(35), 3.

verecek bir yaratıcının varlığını olumlamaya yeltenmemiştir.³⁶ Aynı şekilde “...Yoksa Allah’a O’nun gibi yaratan ortaklar buldular da, bu yaratmaları birbirine mi benzettiler?...”³⁷ ayetini de kendi görüşleri doğrultusunda kullanmak isteyen Sünni okuma biçimine, Mu’tezile yine itiraz etmekte ve Allah’ın yaratması ile kulların yaratması arasındaki ayırımı dikkat çekmektedir. Buna göre Allah’ın yaratması, ecssam ve arazi kapsadığı halde kulların yaratması ise kiyam, ku’ud ve bunlar gibi bir şeyin özünü meydana getirmenin ötesinde, şekil verme ile alakalı olan şeyleri kapsamaktadır.³⁸

Ehl-i Sünnet (Eş’ari’lik) in “Yaratan bilmez mi...”³⁹ ayetinden de istidlalde bulunmasına itiraz eden Mu’tezile, bahsi geçen ayeti çok daha farklı bir forma dönüştürmeye çabalamaktadır. Sünni anlayışa göre Allah’ın ilmi, bilinmesi olanaklı olan her şeyi kapsadığı gibi, O’nun yaratmasının da yaratılması olanaklı olan her şeyi kapsamaması esastır. Buna göre kullar da fiillerinin akıbetini bilemediklerinden, fiillerinin yaratıcısı olamazlar.⁴⁰ Sünni okuma biçimi bu yorumunu, sözü edilen ayette geçen “men” edatının, yaratıcı anlamında fail olduğu esasına dayandırırken Mu’tezili okuyuş ise “men” edatının fail değil, meful olduğu gerçeğinden hareket etmektedir.⁴¹ Dolayısıyla Sünni okuyuşa göre ayet, “sırrı ve cehri yaratan onları bilmez mi” anlamına yorumlanırken Mu’tezili okuyuşa göre ise ayet, “sözlerini gizleyen ve açığa vuran kulların durumunu, yaratan bilmez mi” manasına hamledilmektedir. Ayrıca Zemahşeri; Ehl-i Sünnet’in bu ayeti, ilimsiz yaratmanın olanaksızlığına delil getirmesine de itiraz etmektedir.⁴²

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Genel anlamda Mu’tezile’nin, insana sorumluluk yükleyen delillerini, olumlayan (ispat) ve olumsuzlayan (nefiy) deliller olmak üzere

³⁶ Bkz. Kadı Abdülcebbar, Şerhu’l-Usul, s. 380; Müteşabihü’l-Kur’an, s. 571; Zemahşeri, Keşşaf, III, 597-598; Razi, Tefsir, XXVI, 4; İbnü’l-Müneyyir, İntisaf, III, 597-598; Beyzavi, Envar, V, 174-175; Neseфі, Medarik, V, 174-175; Hazin, Lübab, 174-175; Ebu Zeyd, İtticah, s.231.

³⁷ Ra’d(13), 16.

³⁸ Bkz. Kadı Abdülcebbar, Şerhü’l-Usul, s. 380-381; Zemahşeri, Keşşaf, II, 521-522; IV, 51-52; İbnü’l-Müneyyir, İntisaf, II, 522; Beyzavi, Envar, III, 482-483; Neseфі, Medarik, III, 482-483; Hazin, Lübab, III, 482-483; Ebu Zeyd, İtticah, s. 231.

³⁹ Mülk(67), 14.

⁴⁰ İbnü’l-Müneyyir, Ehl-i Sünnet’in bu çıkarsamasının; lazım olan (ilmi olumsuzlama) ile melzum olanı (yaratmayı) olumsuzlama yöntemi olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Bkz. Bakillani, İnsaf, s. 215; İbnü’l-Müneyyir, İntisaf, IV, 579.

⁴¹ Bkz. Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 319; Şerhu’l-Usul, s. 386; Zemahşeri, Keşşaf, IV, 579-580; Neseфі, Medarik, VI, 317; Ebu Zeyd, İtticah, s. 232-233.

⁴² Bkz. Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 319; Şerhü’l-Usul, s. 386; Zemahşeri, Keşşaf, IV, 579-580; İbnü’l-Müneyyir, İntisaf, IV, 579-580; Razi, Tefsir, XXX, 66-68; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, Eser Neşriyat, 1979, VII, 5220-5221; Ebu Zeyd, İtticah, s. 232-233.

iki ana grupta toplamak mümkündür. İspat delilleri, insan davranışlarının kendisi ile olan ilişkisini olumlarken nefiy delilleri ise insan fiillerinin yaratılmasını Allah'tan olumsuzlamaktadır. Buna göre fail sigasıyla fiili açık bir şekilde kulun kendisine izafe eden, cezayı kulların kendi davranışlarıyla ilişkilendiren ve yaptıklarından ötürü onları kötöleyen veya öven Kur'an'daki bütün metinler,⁴³ ispat delilleri kapsamına girmektedir. Mu'tezile tasavvurunda eğer fiili işleyen, kulların bizzat kendileri olmasaydı bu durumda söz konusu ayetlerde ifade edilen cezalandırma ve mükafatlandırmanın bir anlamı da olmazdı.⁴⁴

Ancak fiil ve kesbe aynı anlamı yükleyen Ehl-i Sünnet (Eş'ari'lik), Kur'an'da bazı kullanım biçimlerinden⁴⁵ de yararlanarak Mu'tezile'ye itiraz etmekte gecikmemektedir. Buna göre Sünni anlayış; kesbin, amel olarak isimlendirilmesini olumlarken kulun; Halik (yaratıcı), muhteri' (oluşturucu) ve mucid (yokluktan varlığa çıkartıcı) olmasını ise olumsuzlamaktadır. Sonuçta Sünni okuma biçimi kulun mükafatlandırılmasını ve cezalandırılmasını, fiili yaratmanın ve varlığa dönüştürmenin bir sonucu değil, aksine kesb ve iradenin bir neticesi olarak görmektedir.⁴⁶

Kulların fiillerini yaratmayı Allah'tan olumsuzlayan nefiy delilleri kapsamında Mu'tezile'nin Kur'an'da başvurduğu üç önemli metin bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, "...O Rahmanın yaratıklarında hiçbir düzensizlik göremezsin..."⁴⁷ ayetidir. Bu ayetin te'vili ile ilgili olarak Mu'tezili ve Sünni okuyuş arasındaki tartışmanın özünü, ayette sözü edilen düzensizlik ve uyumsuzluğun kendisinden olumsuzlandığı ilahi fiilin türünün, ne olduğu veya ne olmadığı konusunda yoğunlaşmaktadır. Buna göre realiteden ve gerçeklikten mantık yürüten Mu'tezile; hikmet açısından Allah'ın yaratışında bir düzensizliğin olmadığını ileri sürerken, meseleye daha yukarıdan bakan Ehl-i Sünnet ise yaratma yönünden Allah'ın yaratışında bir uyumsuzluğun olmadığını savunmaktadır.⁴⁸

⁴³ Bkz. Bakara(2), 2,28; İsrâ(17), 49; Secde(32), 17; Ahkaf(46), 14; Vaka(56), 24; Teğabün(62), 2; İnşıkak(84), 20.

⁴⁴ Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 261; Şerhü'l-Usul, s. 361-362; Ebu Zeyd, İtticah, s. 233.

⁴⁵ Bkz. Tevbe(9), 82.

⁴⁶ Ehl-i Sünnet bu noktada medih (övme) ve zemm (yerme) sıfatlarının, failiyet yönüyle değil mahalliyet yönüyle olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Ebu Mansur el-Maturidi, Kitabü't-Tevhid, thk. Fethü'llah Halif, Darü'l-Camiati'l-Mısıriyye, s. 228-229; Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebibekir es-Sabuni, el-Bidaye fi Usuliddin, tlk. Bekir Topaloğlu, birinci baskı, 1399/1979, Dimeşk, s. 64-67; Bakillani, İnsaf, s. 201; Abdürrahman b. Ahmed el-İci, el-Mevakif fi İlmî'l-Kelam, Alemül-Kütüb, Beyrut, s. 314-315; Ebu Zeyd, İtticah, s. 233-234.

⁴⁷ Mülk(67), 3.

⁴⁸ Bkz. Zemahşeri, Keşşaf, IV, 576; Razi, Tefsir, XXX, 57-58.

Bu bağlamda ayette geçen “tefavüt” sözcüğünü, çelişki ve zıtlık olarak anlayan Mu’tezile, Allah’ın kendi nefsinin bununla övmesini gerekçe göstererek uyumsuzluğu olumsuzlamanın, O’nun fiilleri hakkında oluşmasını kabule yanaşmamaktadır. Yine Mu’tezile, kısalık-uzunluk ve büyüklük-küçüklük gibi uyumsuzlukları gerekçe göstererek Allah’ın yaratıklarından düzensizliği olumsuzlamanın olanaksızlığına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Mu’tezile tasavvurunda Allah’ın fiillerinin, hikmet yönünden uyumsuzluktan uzak bir şekilde oluştuğunu kabul etmenin dışında bir seçenek görünmemektedir. Halbuki kulların fiilleri böyle değildir. Bundan dolayı da kulların fiillerini, Allah’ın mahluku olarak düşünmek olanaksızdır.⁴⁹

Buna karşın ehl-i Sünnet aynı ayetin “...bir çatlak görebilir misin?” kısmını delil göstererek bundan maksadın, yaratma yönünden Allah’ın yaratıklarından uyumsuzluğu olumsuzlamak olduğunu belirtmektedir.⁵⁰ Mu’tezile yine Sünni okuyuşun bu çıkarsamasına itiraz etmekte ve başka Kur’an metinlerinden⁵¹ de delil getirerek ayetin ikinci kısmının tahsis edilmiş olmasının, birinci kısmın umumuna halel getirmeyeceğini iddia etmektedir.⁵² Bütün bunlara rağmen sözü edilen ayetin, hem siyak-sibak (bağlam) yönünden ve hem de mantuk ve mefhum yönünden Sünni okuyuşa daha yakın görüldüğünü söylemek mümkündür. Dolayısıyla Kadı Abdülcebbar’ın bununla istidlalde bulunması, ayetteki sözcüklerin direk ve birinci anlamı (mantuk) yönünden değil, hitap deliliyledir.⁵³ Demek ki Mu’tezile akıl delilinden de yararlanarak ayetteki lafızlara ancak dolaylı ve indirek anlamlar yüklemek suretiyle metni istediği forma dönüştürebilmektedir.⁵⁴

Mu’tezile’nin bu konuda dayandığı ikinci delili ise “O dur ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı...”⁵⁵ ayetidir. Mu’tezile, cezalandırma gibi iyilik olarak yorumlanamayan şeylerin Allah’ın fiillerinde bulunduğu

⁴⁹ Bkz. Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 257-258; Şerhül’-Usul, s. 355; Müteşabihül’-Kur’an, s. 661; Zemaşşeri, Keşşaf, IV, 576; Ebu Zeyd, İtticah, s. 234-235.

⁵⁰ Bkz. Beyzavi, Envar, VI, 314; Neseî, Medarik, VI, 314; Hazin, Lübab, VI, 314; Muhammed Cemalüddin el-Kasimi, Mehasinü’t-Te’vil, Darü’l-Fikr, Beyrut, ikinci baskı, 1398/1978, XVI, 238-239.

⁵¹ Bkz. Bakara(2), 228.

⁵² Bkz. Kadı Abdülcebbar, Şerhül’-Usul, s. 355-356; Eş’ari, Lüma’(Katolikiyye baskısı), s. 48; Bakillani, İnsaf, s. 209-210.

⁵³ Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 257-258; Ebu Zeyd, İtticah, s. 235-236.

⁵⁴ Mu’tezile’nin bu anlama biçimini, bütünüyle mefhum yoluyla metni anlamlandırma ve anlama çabası olarak görmek zor görünmektedir. Çünkü Mu’tezile böyle bir çikarsamada bulunurken özellikle ve öncelikle akıl delilinden yararlanmaktadır. Kur’an lafızlarının nasıl anlaşılması gerektiği konusu için bkz. Muhammed Maruf ed-Devalibi, el-Medhal ila İlmil’-Usulil’-Fikhi, Metabiu Dari’l-İlm li’l-Melayin, beşinci baskı, 1285/1965, 124-136; M. Emin Maşalı, Kadı Abdülcebbar’a Göre Dilsel Delalet (Marife, 3/3, 2003), s. 153 vd.

⁵⁵ Secde(32), 7.

gerçeğinden hareket ederek, metindeki fiil kökünün “ihsan” mastarından değil “hüsn” aslından türediğini öne sürmektedir.⁵⁶ Ehl-i Sünnet ise Allah'ın bu ayette eşyayı nasıl yarattığını bildiğini haber vermek istediğini düşünerek (mutlak anlamda) yaratışı ihсан saymaktadır.⁵⁷ Sünni anlayışa itiraz eden Kadı Abdülcebbar, “alime” anlamında geniş zaman kipi kullanılsa dahi “ahsene” fiilinin, geçmiş zaman kipinin kullanılmadığını belirtmektedir. Yine onun bakış açısına göre mazisi kullanılmayan bir kipin, muzarisinin kullanılmasına engel bir şey de yoktur. Bunun gibi Araplar, “yezeru ve yede'u” fiillerini muzari olarak kullandıkları halde, bunların mazisini kullanmamışlardır.⁵⁸ Sonuç olarak Mu'tezile tasavvuru, Allah'ın bütün fiillerini “hasen” yani güzel addederken, insan fiillerini böyle görmemektedir. Bundan dolayı da Mu'tezile düşüncesinde Allah'ın, insan fiillerinin yaratıcısı olarak nitelendirilmesi olanaksızdır.⁵⁹

Aynı zamanda Mu'tezile “...(Bu), her şeyi sapa sağlam yapan Allah'ın işidir...”⁶⁰ ve “Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri biz boş yere yaratmadık...”⁶¹ ayet metinlerini de, Allah'ın fiillerinin sadece güzel olanı kapsadığı, halbuki insan fiillerinin ise hem güzel hem de çirkin olanı kapsadığı gerçeğinden hareketle Allah'ın; insan fiillerinin yaratıcısı olamayacağı yönündeki görüşüne delil olarak kullanmaktadır.⁶² Kadı Abdülcebbar özellikle Mu'tezile'nin ikinci ayetle istidlalde bulunma yöntemini de açıklamayı ihmal etmemektedir. Buna göre Allah bu ayetle batılı yaratmayacağını açıkça belirtmektedir. Halbuki kulların fiillerini Allah yaratmış olsaydı, bu takdirde batıl olan şeyin de O'nun yaratıkları arasında bulunması gerekirdi. Bu durumda da Allah'ın, batıl olanın yaratıcısı olmadığını belirten izahı, yalan olurdu.⁶³

Ancak Allah'ın; alemi boşuna değil aksine teklif, sevap, ikap, haşir ve neşir için yarattığını belirten Sünni okuma biçiminin, metnin bağlamına daha uygun olduğunu ifade etmemizin gerekli olduğunu düşünüyoruz.⁶⁴ Fakat Abdülcebbar'a göre Sünni okuma biçimi me-

⁵⁶ Kadı Abdülcebbar, Şerhü'l-Usul, s. 357; Ebu Zeyd, İtticah, s. 236.

⁵⁷ Eş'ari, Lüma'(Katolikiyye baskısı), s. 48; Razi, Tefsir, XXV, 173; Ebu Zeyd, İtticah, s. 236.

⁵⁸ Bkz. Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 258-259; Şerhü'l-Usul, s. 357.

⁵⁹ Ebu Zeyd, İtticah, s. 237.

⁶⁰ Neml(27), 88.

⁶¹ Sad(38), 27.

⁶² Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 262-263; Şerhü'l-Usul, s. 358.

⁶³ Bkz. Kadı Abdülcebbar, Muğni, VIII, 262-263. Mu'tezile'nin bu çıkarsamasına karşı çıkan Razi, itkan yani bir şeyi güzel yapma gerçeğinin sadece mürekkep olan şeylerde düşünülebileceğini, arazi bununla nitelendirmenin ise olanaksız olduğunu belirtmektedir. Bkz. Razi, Tefsir, XXIV, 220.

⁶⁴ Bkz. Eş'ari, Lüma'(Katolikiyye baskısı), s. 49-50; Razi, Tefsir, XXVI, 201-202; Ebu Zeyd, İtticah, s. 237-238.

caz, kendilerinin ayeti okumaları ise hakikattir. Başka bir deyişle Kadı Abdülcebbar; Mu'tezile'nin anlamlandırma şekliyle ayeti muhkem, Ehl-i Sünnet'in anlamasına göre ise ayeti müteşabih kabul etmektedir. Halbuki mecazın, hakikate ve müteşabihin de muhkeme hamledilmesi esastır.